

Հաւ ֆեթթեր ծանօթութեան մը մէջ կը
 Տերբէ Մովսիս խորհարարայն Մար Արաւէն բե-
 րած վայելթիւնը թէ արքունի դիւանի մէջ քանի
 մ'աննշան մարդիկներու երբեքը պահաւած բլլայ-
 ին իրեն պատճառաբանութիւնը վերը յառաջ
 բերած ենք: Իսկ այն մեղադրանաց համար, զորս
 ֆեթթեր հայ մասնադիրներուն վրայ կ'արձակէ
 թէ անհոգ եղած են ժողովրդական հին երգերը
 ժողովելու՝ արդէն ըսած ենք՝ (Հ.Ն.Գ. Ա.Օ.Յ.
 1894 եր. 170) որ երբ հայ ազգը քրիստոնէութիւնն
 ընդունեցաւ, զեռ շտաբը՝ ըստ վկայութեան
 Փառաստի Բուզանդացւոյ՝ «Գեգերեալ մաշէին յա-
 նազալայ կրթութիւն ընդ շքնադի մասցին ի հնա-
 թիւն հէթ անտութեանց սովորութեանց բար-
 բարս խոժաղաւժ միտս ունեցով. եւ զերեանց

երգս առապելաց զվկայաստութեանն սիրեցեալք
 ի փոյթ կրթութեանն, եւ նոյն հաւատացեալք,
 եւ ի նոյն հաւատազարեալք: (Գ. Գալ. ԺԳ:)
 Ասոր համար Տիգր կար մանաւանդ այն հէթ անտա-
 կան երգերը ժողովելեան մէջէն տարազիր ընելու
 եւ ոչ թէ ի դիրանցնելով անմահացրնելու: Մով-
 սէս խորհարարի ալ մեծ զգուշութեամբ եւ ըստ
 կարի համառօտութեամբ յիշատակած է այն կտոր-
 ները միայն՝ որոնք իւր պատմութեան հարկաւոր
 էին: Այս զգուշութիւններն այն ատենները կա-
 ըւոր էին զոր եւ կը պահանջէին հոգեւոր հովիւ-
 ները:»

(Ը-բռնակէլ)

Հ. Ն. Ա.

ՁԵՆՈՒՐ ԳԼԱԿԱՅ ՆՈՐ ՕՐԻՆԱԿ ՄԸ

Պատկի տուներն՝ Գրիգորապօլ քաղաքէն
 (խորհուն նահանգ հարաւային Ռուսիոյ) եւ ստա-
 յոյ մի հին ձեռագիր աւագ քահանայ Տեր-Գրիգոր
 Ըահինեանէ: Չեռագիրը նորը գրով գրուած է
 Ռուս. թուականին (1616) եւ բովանդակում է
 իւր մէջ կիրակոսի Գանձակեցու, Թովմայի մեծո-
 բեցու պատմութիւնը եւ քանի մի ուրիշ հնդի-
 նակներէ քաղեալ հատուածներ, յորոց առանձին
 ուշադրութեան արժան է Ձենոբայ Տարանյ
 պատմութեան մի կտորը հետեւեալ խորագրով.

«Ձենոբա եպիսկոպոսին խօջ փան առա-
 ջաւորին պահոյ երկուշաբթին եւ ի վերայ
 գիւտ նշխարաց սուրբ կարապետին:»
 Վերոյիշեալ խորագիրը իսկոյն դրուեց իմ ուշա-
 դրութիւնը եւ եւ կարգաւով այդ պատմական հա-
 տուածը, միտք յղացայ անմիջապէս համեմատելու
 ձեռագիրս Ձենոբայ պատմութեան բնագրի հետ,
 որ լոյս տեսաւ Վենետիկում 1832 թ. չէ թէ
 1836ին, ինչպէս սխալմամբ գրեւ է Հ. Գ. Չար-
 բանայեանը (տես ՊՄ. հայ Գալուսթեանց, հին
 մասնադրութիւն էջ 129, Վենետիկ 1865):
 Արդ որովհետեւ բաւականին տարբերութիւններ
 գտայ այս ձեռագրի եւ ապա՝ բնագրի մէջ, ուստի
 պատշաճ համարեցի երկուսն էլ զուգընթացաբար

գնել միմեանց հանդէպ, որպէս զի՝ ընթերցողը
 պարզ տեսնէ բոլոր խտրութիւնները:

Ձենոբայ Տարանյ պատմութեան վերջին
 ապագրութիւնից գնին անցել է 62 տարի եւ դուցէ
 սպասված է ամբողջ ապագրութիւնը. եւ նորի
 անհրաժեշտութիւն զգալի է այսօր: Այս պատ-
 ճառաւ կարծում եմ, աւելորդ չէր լինի իմ գտած
 տարբերութիւնները լոյս ընծայել պատմական
 Հնդիւն Ամարիկէի էջերում, գուցէ, զորս եւս
 հարկաւոր լինին Ձենոբայ պատմութեան նոր
 ապագրութեան համար: Յամենայն դէպս ուղար-
 կում եմ Ձեզ ձեռագրիս տարբերութիւնները:

Գարնեալ նոյն ձեռագրի մէջ կայ Պիղատոս
 Պոնտ. նամակը Հռովմայ Տիբերիոս կայսեր հե-
 տեւեալ խորագրով.

«Թուղթ Պիղատոսի գառաւորին տա Տի-
 բերեայ կայսրն, զոր դրեանց յետ խաչելու-
 թեանն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, եւ գորս
 վերջում Տիբերիոսի պատասխանը, ուր կայսրը
 երկու անգամ յիշում է Աբգարին նամակը, որ
 մեզ յայտնի է Մ. Խորենացու Պատմութեան
 երկրորդ դրէի 33րդ գլխից:

ԽԱՅԱՏՈՒՐ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆԻՑ

Լազարեան Ճմռնարան Մոսկուա, 29 Սպրիլ 1894:

ՁԵՆՈՒՐ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ ԽՕՍԸ

Վստի առաջուրին պահոյ երկուշաբթին եւ ի վերայ գիւտ նշխարաց սուրբ կարապետին

ՀԱՄԵՄԱՆ ՏՈՒՆ ԹԻՒՆ

Չեռագիր թիւ 1616.

Եւ յորժամ տեղեկացաւ թագաւորն Տրգաստ
 վասն սրբոյն Գրիգորի թիւ Անակայ որդի է. ապա
 հրամայեալ զիս ի վերապն արկանել. եւ կացեալ
 նորս ի վերապն ամս ԺԵ:

Եւ հասա հրաման ի տեսունէ երանել նմա
 անդի. քանզի երկիրն Հայոց ամենայն բնակչոյն
 զիւրազնեալ մուէին: Եւ ինքն արքայն Տրգաստ ի

ՎԻԵՆՆԻՔ ԴԱՊՏԵՐԱՆԻՆ 1832 ԳԱՐԵԱՅ:

Իբրեւ տեղեկացաւ ի քեռոյ աներոյն Գրի-
 գորի թիւ գաւ որդին Անակայ՝ որ սպան զհայրն
 քո զխորթով, եւ նորս արկեալ զիս ի վերապն
 ներքին ամս հնգետասան:

Եւ յետ հնգետասան ամին զիւրազնեալ
 ամենայն երկիրն Հայոց, եւ ինքն թագաւորն ի
 մէջ վարարայնի երթեալ զապարեր:

մէջ վարարացան երթեալ ճարակեր. եւ իբրեւ հա-
նին վառ ի վիրապէն նախարարքն, եկեալ ժողովեալ
առ ինքն զամենայն դիւագոնեալն հանդերձ թա-
գաւորաւն. եւ զվեր ու ամենեղան անուղղ ճար-
մայեաց պահէլ՝ արարեց եւ կանանց, ողջոց եւ
հիւանդաց, եւ ինքն վարդապետութեամբ իբրատէր
զնոսաւ:

Այս պահէ մեծաւ հաստատութեամբ եղաւ
ի սրբոյն Գրիգորէ. զի զառաջին աւուրսն փրկու-
թեան աշխարհիս Հայոց յամենայն ամի պահեցեալն.
զոր յետոյ ի Հռոմ՝ պահեաց եւ Սեղենատրոս
եւ Եղիսպատայիքն ամենայն. եւ զլեւոնին իսկ Կոս-
տանդինոսս. զոր եւ Առաջաւորք կոչեցին Սեղենա-
տրոս եւ Կոստանդինոսս:

Եւ իբրեւ լցան աւուրք բազումք պահոց
նոցա, թափեցաւ մարմն ու զժապաւորաւն էր.
եւ գիւտեալի միտք նոցա բռնկեցան:

Եւ ապա ձեռն ի գործ արկեալ շինելոյ տե-
րուեական տանել, ուսուցանել նոցա թէ՛ պարսեւ
է քահանայս ամեւ, որ վերակարգուս եւ քահանայս
լիցի՝ ձեռք:

Եւ ի հրամանէ Աստուծոյ հաւանեցուցին
զԳրիգոր՝ լինել նոցա տեսուչ եւ քահանայ:

Եւ ապա թագաւորն զոր զուսմբեալ բա-
ղուժ, հանեալ ուղիսպատ կառաւ:

Եւ եկեալ ի Վաղարշապատ քաղաքէ, անցանէին
ընդ գաւառն Բասանոյ. եւ զայնի յերեզն աւան
յեկեղեցեաց գաւառս, ի կուռսն զոր ինքն կործա-
նեաց. եւ անդի երթեալ մահի ի կեսարիա:

Եւ ձեռնադրեալ սրբոյն Ղեւոնդայ զտուրքն
Գրիգոր. եւ մեծաշուք պատիւ արարեալ նմա, տայ
նմա զնշխար սրբոյ կարապետին եւ Աթանազիոն
վկային:

Բայց ինդրելի է, թէ ո՞վ երբ զնշխարս
կարապետին ի կեսարիայ. Եւ հաննէս աւետարա-
նին էր ի Պատմոս կղզին. եւ ի տեսչութենէ Աս-
տուծոյ անդի եկեալ զնաց յերուսաղէմ. եւ գտեալ
զգերեզմանս՝ սրբոյ կարապետին, աղգեցութեամբ
սուրբ Հովդոյն առեալ զնա ի դիշերի տայ ի Պոլի-
կարպոս Ջմիւռնա հայրապետն. որ էր նմա սպա-
սաւոր լեալ ի կապանն ի Պատմոս կղզին. յետոյ
ի նման իսկ եպիսկոպոս ձեռնադրեցաւ: Արդ նա
առեալ զնշխարսն երբեք յեկեղեցիս եւ եգ յեկեղե-
ցին, որ կոչե սուրբ Աստուածածին, զոր շինեաց
երանելի աւետարանիչն:

Եւ յետ վաղանելոյ առաքելոյն Եւստանոս,
մնաց նշխարն նոյն յեկեղեցւոյն, ոչ ի ծածուկ,
այլ յայտնի ի վկայարանին, զոր սուր Սեբիգանն
կոչէն. եւ ամս յուլիս մնաց անդ մնչեւ ցթա-
գաւորութիւնն Գեկոսի անօրինի. եւ ապա յա-
րուցեալ հալածանս ի վերայ եկեղեցեացն Աս-
տուծոյ:

Եւ էր ի ժամանակն յայնմիկ յեկեղեցի
եպիսկոպոս աշակերտս Որդինէ՝ Փրոքմիդոս
երանելի. եւ անդի հալածեալ եկն ի կեսարիա,
ընդ իւր ունելով զնշխարս սրբոյ Մկրտչին զամե-
նայն. միայն զի զլուիս ոչ էր անդ:

Իսկ ի հրամանն Աստուծոյ եկեալ հանին
զնա նախարարքն իւր. եւ նորա եկեալ ժողովեաց
զնոսաւ առ ինքն, եւ հինգ որ թողու զնոսաւն-
սուաղ առաջի իւր կալով, լսելով զքարոզութիւն
վարդապետութեան նորա:

Այս առաջին պահէ եղաւ յաւուրս սրբոյն
Գրիգորի:

Զոր ի Հռոմ Սեղենատրոս հաւանեցաւ, եւ պա-
հեաց ինքն եւ Կոստանդինոս թագաւորն, եւ
ամենայն քաղաքն եգիպտոսի. զոր եւ Առաջա-
ւորք կոչեմք:

Եւ յորժամ լցան աւուրք պահոց նոցա՝
թափեցաւ մարմն վարդապետի խղիւկերպին Տըր-
գատայ, եւ գիւտեալ մարմնք զորաց նորա ընկա-
ւան զժշկութիւնս:

Ապա ձեռն ի գործ արկեալ՝ ուսուցանել
նոցա շինել տունս տերուեականս, եւ ասէ. պարս
է քահանայս ամեւ, որ հովուեն զձեզ:

Իսկ հրեշտակ Տեառն հաւանեցուց զնոսա՝
զինքն լինել նոցա հովիւ:

Զոր յանձն առեալ, եւ առաքել զնոսաւ յաշ-
խարհն եւ զորս բազում, եւ առաքել զնոսաւ յաշ-
խարհն Կապադովկացոց ի քաղաքն Կեսարիա,
ձեռնադրել ի սրբոյ հայրապետն Ղեւոնդայ:

Եւ եկեալք ի Վաղարշապատ քաղաքէ, անցանէին ընդ
գաւառն Բասանոյ, եւ զայնի յերեզն աւան յեկե-
ղեաց գաւառնին, ի կուռսն զոր ինքն կործանեաց.
Եւ անտի երթեալք, մահին ի կեսարիա:

Եւ ձեռնադրել ի մեծ հայրապետն Ղեւոն-
դայ մեծաշուք պատուով. արարեալ նմա մեծա-
րանս, տայ նմա զսուրբ Նշխարս կարապետին Թով-
հաննու. եւ զԱթանազիոնայ վկային:

Բայց եթէ ո՞վ երբ ի կեսարիա զնշխար Կա-
րապետին. Եւ հաննէս աւետարանիչն: Մինչ էր
նա ի Պատմոս կղզւոյն, եւ եկն յեկեղեցիս, եւ անտի
երթեալ յերուսաղէմ՝ գտանէ զգերեզմանս նորա
ըստ հրամանի տեսչութեան Աստուծոյ. եւ առեալ
ի դիշերի զտուրք մարմնն կարապետին Եւստանոս,
եւ ետ ցՊոլիկարպոս եպիսկոպոսն՝ որ էր աշակերտ
իւր, եւ ետ տանել յեկեղեցիս յեկեղեցին զոր ինքն
շինեաց, եւ կոչեաց զանուն նորա սուրբ Աստուա-
ծածին:

Եւ յետ փոխման աւետարանիչն՝ մնաց յե-
կեղեցիս սուրբ Նշխարս կարապետին, մինչեւ ի ժա-
մանակ Գեկոսի թագաւորի:

Եւ ապա ի ժամանակն նորա նտի յեկեղեցի
աշակերտս Աղգեմոսի Փարմելոս. եւ անտի հայա-
ծեալ եկն ի կեսարիա, ընդ իւր ունելով զսուր-
բովն նշխարս սուրբ կարապետին, բայց միայն ի
դիշերին:

Եւ եղեալ զնշխարան ի մատարան սրբոյ կաթուղիէին, ոչ ի ծածուկ, այլ յայտնի. եւ եկաց մնաց անդ մինչեւ զթաղապարութեանն (ցթաղապարութիւնն) Գիսկզեմարանսի:

Եւ իբրեւ եկն սուրբ Գրիգոր ի Կեսարիայ ի ձեռնադրութիւն, խնդրեաց սակաւ մասն ինչ՝ զի բերցէ յաշխարհս Հայոց. եւ ոչ առ յանձն Ղեւոնդիսո. այլ ասե՛ ի յաւետարանէն մինչեւ յայսօր ոչ զքէ հասեալ ի գմանէ. եւ ոչ ես:

Եւ ապա ի վերջնունն գիշերին հրաման առեալ ի Տեառնէ թողուլ իւր մասն ինչ եւ զայլն առլ ցտարբն Գրիգոր զոր իբրեւ ես, առեալ եգին ի ապականի եւ կամեցան շուել:

Իբրեւ լուան քաղաքացիքն սկսան պտտերալ՝ յուզել եւ ոչ տանել տալ. եւ առեալ նախարարացն Հայոց զաղմուկ առկին, կռեցին քաղաքացեալն երկոտասան հազար դահեկան եւ այնպէս բռնութեամբ առեալ՝ եկն ի քաղաքէն:

Եւ կաղմեցին զնշխարան ի գիշերին հրով լուցանել շուրջնակի զքաղաքն, զոր գիտացեալ Սրբոյն Գրիգորի՝ ազգ արար սրբոյն Ղեւոնդեա. եւ նորա բերեալ զնշխարս սրբոյն Աթմառգինէ. տա զիշխանն Անգեղ տանն, զի նայ էր, որ զայն խորհեցաւ. եւ համոզեաց զնա ի խաղաղութիւն.

տուեալ եւ երկուս լուսաւոր ակունն. զնշխարանս. զոր յեւալ էր նմա Հռոմս հայրապետն:

Եւ յետ այսորիկ ելեալք ի Կեսարիայէ, մնայր ի Սեբաստիայ աւուրս ինչ. հաւաքեալ զինի իւր եւ ցասս պաշտօնէից. եւ այլ եւս զկտակարանս սուրբս վասն կարգաց եկեղեցեաց:

Կոչեաց եւ զամենայն վարդապետս յԱղեքսանդրէ՝ հրապարդեալ կարգօք պաշտմանց եղանակաց եւ կցորդից. յորոց զկեաւորն Գեմնառիս, զոր ձեռնադրեաց Գմիս դաշտին եպիսկոպոս. եւ զայլս բազումս յԱսորոց:

Որ եւ զնա իսկ Զենոր ոչ եթող զնալ ի Նիւսարա առ Եղիազար եղբայր հրաժարել եւ գնալ:

Եւ անտի ելեալ անցաք զբաղում օթեմիանօք մինչեւ ի Թորդան. եւ անդ եպիսկոպոս ձեռնադրեաց զՍլովորմիտո եփեսացի. թողու տեսուչ եւ վարդապետս ամենայն երկրին Դոմիցո:

Եւ մէք ելեալ անդի կամեաք անցանել ընդ Հարք եւ ընդ Կարին:

Իսկ ամանք յիշխանացն զգացուցին սրբոյն Գրիգորի, թէ եւ ի գաւառն Ցարսնոյ եւ երկու տուրք բազմեաց, զոր եւ գեա իսկ զհենդ դիւաց:

Եւ գեմ՝ եղեալ նորա գայր, զի զայն եւս քանդեաց զմէ հենանն. եւ շինեաց զեկեղեցիս:

(Մնացեալս իւր անգամ.)

Եւ եգ զնա ի սուրբ սիրեղանն, ոչ ի ծածուկ՝ այլ յայտնի. եւ եկաց ի նոյն տեղունն մինչեւ զթաղապարութիւնն Գիսկզեմարանսի:

Եւ ի գալ սրբոյն Գրիգորի ի ձեռնադրութիւն առ Ղեւոնդ Կեսարու հայրապետն, որ թէպէտ բազում անգամ խնդրեաց սուրբն Գրիգոր զնշխարս սուրբ Կարապետին, ոչ էառ յանձն տալ.

մինչեւ հրաման ի Տեառնէ առնայր ի գիշերի վերջնունն՝ բաժանել եւ առլ զկէսն ցնա:

Եւ ի վաղիւն բազում պտտերազմանս սկսաւ լինել, մինչեւ նախարարքն կռեցին քահանայապետին երկոտասան հազար դահեկան, եւ այնպէս առեալ բռնութեամբ՝ եկին ի քաղաքէն.

մինչ զի խորհուրդ առեալ իշխանն Անգեղ տանն հարկանել զքաղաքն ի գիշերի հրով: Զոր իմացեալ հայրապետին, համոզեաց զնոսա ի խաղաղութիւն. եւ փոխանակ երկոտասան հազար դահեկանին՝ ետ նոցա զնշխարս Աթմառգինեայ, եւ հաղեւ կարաց արձակել զնոսա հաշտութեամբ եւ սիրով:

Տայր եւ սրբոյն Գրիգորի երկու լուսաւոր ակունն, զոր էր տուեալ նմա Հռոմս հայրապետն:

Ելեալ ի Կեսարիայ՝ մնայր ժամանակս ինչ ի Սեբաստիա, հաւաքել զգաստ կրօնաւորաց:

Եւ զամենա վարդապետս կոչէր յԱղեքսանդրիայ, զոր էր տուեալ նմա Հռոմս հայրապետն. որոց Գեմնառիս, զոր Գուռնայ գաշտին եպիսկոպոս ձեռնադրեաց. նոյնպէս եւ զայլս յԱսորոց:

Որ եւ զնա իսկ ոչ եթող դանաւ ի Նիւսարա հրաժարեալ յեղբորն իմմէ Եղիազարու:

Եւ անտի ելեալ անցաք մինչեւ ի Թորդան. եւ անդ թողաք զՍլովորմիտո եփեսացի՝ վարդապետ ամենայն գաւառացն:

Եւ մէք ելեալ անտի, ընդ Կարին եւ ընդ Հարք կամեցաք անցանել:

Իսկ ամանք յիշխանացն զգացուցին սրբոյն Գրիգորի, եթէ ի գաւառն Ցարսնոյ երկուս բազիրս մնացեալ են՝ որ գեա ձօնեն դիւաց:

Իսկ նորա գեմ՝ եղեալ զայր, զի եւ զայն քանդեաց:

